

GRAMSCI IDEOLÓGIA-FELFOGÁSA ÉS A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

KÖPECZI BÉLA

1. A társadalomtudományokban ma általános igényként merül fel a *módszer* tisztázásának kérdése, amely nem egyszerűen az új technika, hanem sokkal inkább az új szemlélet, megközelítési mód, értelmezés gondját veti fel.

Évtizedek óta folyik a vita arról, hogy miben áll ezeknek a diszciplínáknak a *tudományossága*. Sokan úgy adták meg a választ, hogy a matematika és általában a természettudományok bizonyos eredményeit akarták alkalmazni ezekben a tudományágakban is a különböző neopozitivistá filozófiák szellemében. Kiderült azonban, hogy a kvantitatív vagy formális módszerek nem adnak választ az alapkérdésre, legfeljebb azt teszik lehetővé, hogy a jelenségek egyik vagy másik aspektusát jobban megismerjük, – ami persze nem kevés, de a totális megismerést, illetve az arra való törekvést nem helyettesíthetik. A totális megközelítés lett mára a polgári kutatók követelménye is s az a válsághangulat, amely körükben jelentkezik a tudomány lehetőségeit illetően, abból a felismerésből fakad, hogy nem a jó úton jártak.

A társadalomtudományok marxista művelőinél is feltűnik a metodológiai nyugtalan-ság, de ha jól érzékelem, más okokból. A dialektikus és történelmi materializmus eleve feltételezi a jelenségek totális megközelítését, összefüggéseikben való vizsgálatát, lényegük felfedését. A probléma az, hogy ezt a célkitűzést a gyakorlatban, és most a tudományos gyakorlatról beszélek, mennyire sikerül megvalósítani.

A legnagyobb gondot a történettudományban az jelenti számunkra, hogy miként fogjuk fel az alap és a felépítmény közötti kapcsolatot, s mennyire tudjuk egységben látni a társadalmi fejlődést.

A nehézségekre már Engels figyelmeztetett, amikor 1890. szeptember 21–22-én J. Blochnak írt levelében elhatárolja magát a marxizmusban eluralkodó ökonomista felfogástól. A „materialista történetfelfogás szerint – írja Engels – a történelemben a *végző fokon* meghatározó mozzanat a való élet termelése és újratermelése. Többet sem Marx, sem én nem állítottunk soha. Ha pedig úgy forgatja ki ezt valaki, hogy a gazdasági mozzanat az *egyetlen* meghatározó, akkor ezt a tételt semmitmondó, elvont, képtelen frázissá változtatja. A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különféle mozzanatai – az osztályharc politikai formái és eredményei ... jogi formák ... politikai, jogi, filozófiai elméletek, vallási nézetek és ezek továbbfejlesztése dogmák rendszereivé –, mindezek szintén hatást gyakorolnak a történelmi harcok menetére és, elsősorban ezek formáját, sok esetben meghatározzák. Mindezeknek a mozzanatoknak a kölcsönhatása az, amelyben a véletlenségek végtelen tömegén keresztül ... végül is mint szükségszerű, a

gazdasági mozgás érvényesül. Ha nem így volna, akkor az elmélet alkalmazása bármely történelmi korszakra könnyebb volna, mint egy egyszerű elsőfokú egyenlet megoldása.”¹

Gramsci Engels útját folytatja, amikor az ökonomista leegyszerűsítést elutasítja és nagyobb hangsúlyt tesz – Labriola és részben Croce hatása alatt is – a felépítményi tényezőkre. Eközben bizonyos mértékig háttérbe szorul nála a természet és ember, a gazdaság és ember kapcsolatainak részletesebb tanulmányozása,² de az nem állítható – mint ahogy némelyek teszik –, hogy ezeket az elemeket teljesen elhanyagolta volna és hogy történetiség- és emberfelfogása csak a szubjektív tényezőket vette volna számba.³

2. Ennek előrebocsátása után vizsgáljuk meg, hogy mit mond Gramsci az alapról és a felépítményről és a kettő közti viszonyról. Idézem: „Az alap és a felépítmények, 'történelmi blokkot' alkotnak, vagyis a felépítmények bonyolult, ellentmondásos és heterogén egésze a társadalmi termelési viszonyok egészének a tükröződése.”⁴

Gramsci az alapot a társadalmi termelési viszonyok egészének tekinti, s ennek tükröződése – szerinte – a felépítmény. Sokan állítják, hogy Gramsci elvetette a tükröződési elméletet s ez az, ami Lenintől elválasztja. Nem kétséges, hogy van felfogásbeli különbség Lenin és Gramsci között a tudatunktól független lét kérdésével kapcsolatban, de Gramsci a tükröződést az alap–felépítmény vonatkozásában nem veti el. A felépítményt másodlagosnak tekinti az alappal szemben s ez utóbbi tükröződésének tartja.

Az alap kérdését persze nem szűkíti le a termelőerőkre, a társadalmi-termelési viszonyokat érti rajta, ezzel azt is jelzi, hogy bizonyos felépítményinek tartott elemeket is az alaphoz sorol. Ez nem jelenti azt, hogy a felépítménynek kisebb jelentőséget tulajdonítana, sőt bizonyos felépítményi elemek szerinte adott helyzetben az alap funkcióját is betölthetik. „A gyakorlat filozófiája szerint – írja Gramsci – a felépítmény objektív és működő valóság.”⁵ Az „objektív és működő valósággként” felfogott felépítmény Gramsci felfogásában a történelem aktív tényezője, de nem független az alaptól.

Buharin tankönyvével kapcsolatban írja, hogy nincs „feldolgozva ez az alapvető pont: hogyan jön létre az alapon a történelmi mozgás”.⁶ Ezzel kapcsolatban Marxnak „A politikai gazdaságtan bírálatahoz” írt „Előszavára” utal, annak két tételére, arra, hogy az emberiség mindenkor csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg tud oldani, és arra, hogy egyetlen társadalmi alakulat sem pusztul el, amíg ki nem fejlődtek mindazok a termelőerők, amelyek számára megfelelők és nem foglalták el a helyüket az új, magasabb szintű termelési viszonyok, illetve amíg ez utóbbiak anyagi létfeltételei meg nem érlelődtek magában a régi társadalom méhében.

Gramsci szerint – mint láttuk – az alap és felépítmény „történelmi blokkot” alkotnak s az egységet a kettő között a társadalmi gyakorlat valósítja meg. A gyakorlatot fel-

¹ Marx és Engels Művei 37, Kossuth, Budapest 1977, 453.

² Gramsci körüli vitákról az 50-es években: „Studi Gramsciani”. Atti del Convegno tenuto a Roma nei giorni 11–13. gennaio 1958, Editori Riuniti, Róma 1958. A 60-as években: Prassi rivoluzionaria e storicità in Gramsci; a „Critica Marxista” különszáma, Róma 1967. A Gramsci-irodalomról vö. Sárközy Péter: A Gramsci-irodalom legújabb eredményei; „Filológiai Közöny”, 1974 1–2.

³ Vö. L. Althusser: „Marx: Az elméletek forradalma”, Bp 1968, 186–189.

⁴ Gramsci: „Filozófiai írások, Bp. 1970, 94.

⁵ Gramsci, i. m. 267.

⁶ Gramsci, i. m. 187.

építményű szinten lehet tudatosítani. „A struktúra – írja Gramsci – az emberek tudatában felépítménnyé dolgozódik át.”⁷ A struktúra alapot jelent s a folyamatot, amellyel ez az „átdolgozás” megtörténik, Gramsci katarzisznak nevezi. „Ha az emberek a felépítmények területén ébrednek tudatára társadalmi helyzetüknek és feladataiknak – írja –, akkor ez azt jelenti, hogy alap és felépítmény között szükségszerű és vitális kapcsolat van.”⁸ Mindebből következik, hogy a felépítmény megváltozása is hathat az alapra, s ezért feladatul kell kitűzni – adott gazdasági és társadalmi helyzetben – a felépítmény tudatos megváltoztatását.⁹

3. A második gondolat, amellyel foglalkozni szeretnénk, Gramsci társadalmi tudatfel-fogása. Ebből a szempontból nagy újítása, hogy különleges jelentőséget tulajdonít a köz-napi tudatnak. Buharin tankönyvének bírálatát azzal kezdi, hogy kifogásolja, a szerző miért nem indul ki a köznapi tudatból. A köznapi tudat, a *senso comune* Gramscinál a józan észnek felel meg (néhol azonosítja is a *buon senso*-val) s a nagy tömegek tudatát fejezi ki, amely amorf konglomerátum, benne a valósághoz való alkalmazkodás reális mozzanatai fedezhetők fel, de fő elemei a vallásból erednek s túlsúlyban vannak a naiv, „realista”, naturalista mozzanatok. Kétértelmű és ellentmondásos, többarcú fogalom, formailag rendkívül szilárd és éppen ezért sok elavult elemet is tartalmaz.

Gramscinak mint ideológusnak és politikusnak egyik fő célkitűzése, hogy ezt a köznapi tudatot megváltoztassa a marxizmus elmélete és gyakorlata alapján. „A gyakorlat filozófiája – írja – elsősorban tömeg-világnézet, tömeg-kultúra, mégpedig „olyan tömegé, amely egységesen cselekszik”, amelynek tehát nemcsak eszmeileg egyetemes, hanem a társadalmi valóságban „általánosított” magatartásnormái vannak.”¹⁰

A köznapi tudat mellett Gramsci megkülönböztet ideológiákat is. „A gyakorlat filozófiája szerint a felépítmény objektív és működő valóság . . . ez a filozófia explicite le-szögezi, hogy az emberek az ideológiák területén tudatosítják társadalmi helyzetüket, tehát feladataikat, ami nem csekély jelentőségű ténymegállapítás; a gyakorlat filozófiája maga is felépítmény, az a terület, ahol meghatározott társadalmi csoportok tudatára ébrednek saját társadalmi létüknek, erejüknek, feladataiknak, fejlődésüknek.”¹¹ Az ideológiák a marxizmus előtt lényegében a hamis tudat megnyilvánulásai voltak, de sohasem voltak önkényesek. „A gyakorlat filozófiája számára az ideológiák éppenséggel nem önkényesek; reális történelmi tények, amelyeket le kell küzdeni és leleplezni mint az uralom eszközeit, nem erkölcsi stb. okokból, hanem a politikai harc szükségleteinél fogva.”¹² Gramsci megkülönböztet olyan ideológiát, amely a nagy tömegeket befolyásolja és olyat, amely a „filozófusok”, az értelmiségiek, az elit ideológiája. (Meg-jegyzendő, hogy a köztudat, az ideológia és a felépítmény közti különbség nem mindig világos Gramsci fogalmazásában.)

⁷ Gramsci, i. m. 95.

⁸ Gramsci, i. m. 269.

⁹ Vö. „Olasz marxista filozófusok írásaiból” és J. Texier: Gramsci; théoricien des superstructures; „Pensée”, 1958.

¹⁰ Gramsci, i. m. 261–262.

¹¹ Gramsci, i. m. 267.

¹² Gramsci, i. m. 267.

Az ideológiát a filozófiák is befolyásolják. Gramsci azonosítja a filozófiát a történelemmel abban az értelemben, hogy a filozófia annyiban történeti, amennyiben elterjedt és egy társadalmi tömeg valóságfelfogásává válik a megfelelő etikával együtt. „Aki gyakorlatilag tevékenykedve történelmet csinál, az egyúttal 'implicit' filozófiát is csinál – amely 'explicit' lesz, ha filozófusok koherensen kidolgozzák –, a megismerés körébe vágó problémákat vet fel, amelyek megoldásuk 'gyakorlati' formája mellett, előbb-utóbb az elméleti formát is megkapják a szakemberek tevékenysége révén, miután naiv formájukat közvetlenül megkapták a népi köznapi gondolkodástól, azaz a történelmi átalakulások gyakorlati cselekvőitől.”¹³ A filozófia tehát lényegében ideológia, de ez nem jelenti azt, hogy ne létezne szakfilozófia is, amelynek funkciója, hogy *elméleti* formát adjon a köznapi tudatnak.

4. Hogyan lehet most már egy korszak tudati képét rekonstruálni? „Egy történeti korszak filozófiája ... nem más – írja Gramsci –, mint ugyanannak a korszaknak a történelme, nem más, mint a variációknak az a halmaza, amelyet az uralkodó csoport az előző valóságban alakított ki: történelem és filozófia ebben az értelemben elszakíthatatlanok, és egységes 'blokkot' alkotnak. A tulajdonképpeni filozófiai elemek között azonban 'különféle fokok' szerinti megkülönböztetéseket tehetünk – így a filozófusok filozófiája, az uralkodó csoportok felfogásai (filozófiai kultúra) és a nagy tömegek vallásai között, és akkor látni fogjuk, hogy e fokok mindegyikén az ideológiai 'kombinációk' különféle formáival van dolgunk.”¹⁴ Eszerint három fokot kell megkülönböztetnünk: a filozófusok filozófiáját, az uralkodócsoportok felfogásait vagy ideológiáját és a köznapi tudatot, a nagy tömegek vallásait, de mindegyik fokon különböző kombinációkkal is kell számolnunk.

Mindez nem jelenti, hogy az alap problémáit figyelmen kívül kellene hagyni egy-egy korszak elemzésénél. Machiavellihez írt jegyzeteiben a történelmi változásoknak egy általa elképzelt sémáját mutatja be. Tételezzük fel – mondja –, hogy az alapon ellentmondások kerültek felszínre, de a rendszer konzerválásán és védelmén fáradozó politikai erők bizonyos határok között igyekeznek leküzdeni azokat. Ennek az *esetlegességnek* a talaján szervezkednek a rendszerrel ellenséges erők és be akarják bizonyítani, hogy megvannak a változás feltételei. „A történelmi politikai elemzések gyakran esnek abba a hibába – írja Gramsci –, hogy elsikkad a szerves és az esetleges közötti helyes viszony: így vagy arra lyukadnak ki, hogy közvetlenül ható okként mutatják be a valóságban közvetetten ható okokat, vagy arra, hogy egyedül a közvetlen okokat nyilvánítják hatékonynak; az egyik esetben az ökonomizmus túlhajtásával vagy pedáns doktrinériséggel van dolgunk; a másikban az ideologizmus túlhajtásával; az egyik esetben a mechanikus okok túlértékelésével, a másikban a voluntarista és egyéni elem dicsőítésével ... A kétfajta mozgás, és így a kétfajta kutatás dialektikus kapcsolatát nehéz pontosan megállapítani; ha a történetírásban súlyos a hiba, még súlyosabbá válik a politika művészetében.”¹⁵

Mindezzel kapcsolatban említeni kell Gramsci kultúrafelfogását. Szerinte „nincs olyan történelmi aktus, amit ne a 'kollektív ember' hajtana végre, vagyis minden történelmi

¹³ Gramsci, i. m. 264–265.

¹⁴ Gramsci: „Marxizmus – kultúra – művészet”, Bp. 1968, 44–45.

¹⁵ Gramsci: „Az új fejedelem”, Bp. 1977, 81.

aktus egy „kulturális-társadalmi” egységet feltételez, melynek révén a különmemű célokat követő, szétszórt akaratok sokasága összeforr ugyanannak a célnak az érdekében, egy azonos és közös világnézet alapján (az utóbbi lehet általános vagy különös, átmenetileg – érzelmi úton – ható vagy állandó, s általa az intellektuális bázis annyira meggyökerezik, asszimilálódik és élménnyé elevenedik, hogy szenvedéllyé válhat).¹⁶

A kultúrának tehát egységesítő funkciója van, mégpedig *azonos és közös* világnézet alapján. Így függ össze Gramscinál az ideológia és a kultúra. Ez a felfogás természetesen maga után vonja egyrészt a hegemonia fogalmát, másrészt az értelmiség Gramsci által értelmezett funkcióját és egyben az ideológiai-kulturális harc (*lotta culturale*) szükségességét.

A kultúra az emberhez kapcsolódik, az ember pedig Gramsci szerint folyamat, mégpedig saját cselekedeteinek folyamata. A cselekedetek objektivációk is, amit a történelemnek tanulmányoznia kell, éppen ez. Ha a kultúrát szélesen értelmezem, akkor minden emberi objektiváció, nemcsak a tudomány és művészet. Gramsci erre a tágas kultúra-felfogásra épít, s nála tulajdonképpen az emberiség története az emberi kultúra története.

E történet megismerésének kiindulópontja azonban a tudat. „Immár közhely – írja Gramsci –, hogy az embert csak mint társadalomban élő lényt lehet felfogni, mindazonáltal nem vonják le belőle az összes szükségszerű – köztük az individuális – következtetéseket; hogy egy meghatározott emberi társadalom előfeltételezi a dolgok egy meghatározott társadalmát, s hogy az emberi társadalom csak annyiban lehetséges, amennyiben adva van a dolgok meghatározott társadalma, szintén közhely... Olyan tanítást kell kidolgozni, amelyben mindezek a viszonyok aktívák és mozgásban vannak, s világosan le kell szögezni, hogy ennek a tevékenységnek a székhelye a megismerő, akaró, csodálkozó, alkotó egyes ember tudata, amennyiben már megismer, akar, csodálkozik, alkot stb., és önmagát nem elszigeteltnek fogja fel, hanem tudja, hogy bőségesen rendelkezik a más emberek által és a dolgok társadalma által felkínált lehetőségekkel.”¹⁷

A tudat vagy a világnézet kérdése Gramscit nem önmagában érdekli, hanem mint egységesítő és egyben aktivitásra serkentő tényező. „Minden világnézet – írja – átmegy a neki megfelelő erkölcsbe, a „szemlélődés” a „cselekvésbe”, a filozófia a tőle függő politikai cselekvésbe.”¹⁸ Ezt a tételt történeti példával illusztrálja: „Azt hiszem, a világnézetből a gyakorlati magatartásnormába való átmeneteknek klasszikus formája az, ahogyan a kálvinista predesztinációból kinő a gyakorlati kezdeményezés leghatalmasabb impulzusainak egyike a világtörténelemben.”¹⁹ Ezzel nem azt akarja mondani, hogy a predesztináció tanából lehet megmagyarázni a kapitalizmus kialakulását, de azt igen, hogy az embert és az emberi cselekvést objektív tényezők megléte esetén mily mértékben indítja cselekvésre a világnézet. Így lesz a világnézet a kultúra szervező elve.

5. Milyen következtetéseket vonhatunk le Gramsci gondolataiból főleg a művelődéstörténet módszertana szempontjából?

Az egyik a szemléletet érinti. Egyet kell értenünk Gramscival abban a tekintetben, hogy az alap és felépítmény közötti kapcsolatot alapvetőnek tekintjük, de egyben a felépítményt aktív tényezőnek tartjuk a társadalmi fejlődés szempontjából.

¹⁶ Gramsci: „Filozófiai írások”, 74–75.

¹⁷ Gramsci, i. m. 79–80.

¹⁸ Gramsci, i. m. 97.

¹⁹ Gramsci, i. m. 98.

Termékenynek látszik Gramsci tudatfelfogása is. A köznapi gondolkodás, az uralom eszmerendszereként felfogott ideológia, a filozófia, amely történelem, illetve olyan ideológia elméleti alapja, amely a valóságot tükrözi és nem a hatalom eszköze, de amelyet a hegemonia eszközével kell a köznapi tudatban uralkodóvá tenni – ezek azok a gondolatok, amelyeket a tudományos módszertanban is alkalmazni lehet.

Mindez segíthet a kultúra fogalmának meghatározásában és tanulmányozásában is. Ha a kultúra – egy adott világnézet alapján – az egység tényezője a társadalomban, akkor annak vizsgálatában az ideológiai megközelítés alapvető.

Természetesen Gramsci egyes gondolatai és főleg egyes megfogalmazásai vitathatók és vitatandók, de úgy érzem, hogy nem kis mértékben tudnak hozzájárulni művelődéstörténeti szemléleti és módszertani problémáink tisztázásához.